

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३८५

Title भवानन्दी प्रकाश व्यासः-
जम प्रकाशः

Author महादेव पण्डितः

Extent २५ Age २

Subject न्याय वैशेषिक

२५ अक्षरे

भक्तानदी प्रकाशे व्याप्तुगम

प्रकाशः

१३८५

७४५

श्री.

५००

पत्र २५

भवानंघी.

१

श्रीमन्महागणपतये नमः॥ इत्येवपाठइति॥ एवकारेण हि यद्व्यवच्छेदः तत्परिग्राह्याभावात्। एवं
वृद्धिधितोप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेत्यस्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वविशेषणेत्यर्थः। तेनादिनाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणपरिग्र
हः संभवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं। यत्तु आदिना निष्कृष्टप्रतियोगिदेयधिकरण्यपरिग्र
हइति नवीनेरुक्तं तदपि चिंत्यं। एकत्र लक्षणे द्वयोरप्रवेशेन तस्याप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वां
तर्गततया न्यतरत्र तत्परिग्रहस्वेव लक्षणाद्यवप्रयोजकत्वात्। नचादिनाभावे साध्यतावच्छेदकसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपरिग्रहसंभवतीति वाच्यं। समवायेन वन्निमित्तेऽस्य वारण्यया
न्योन्याभावघटितेऽपि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वनिवेशस्या
वश्यकत्वात्। साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशोभावे साध्य रा म
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोग्यसा
मानाधिकरण्येनैव वारण्यसंभवे न त्वन्ताभावत्वननिवेशपतेऽन्योन्याभावघटिते च
तद्विशेषणप्रवेशेनान्योन्याभावत्वमवश्यं निवेशनीयमित्युभयसाम्येनान्योन्याभावघ

राम

१

॥ इति नलाघवमिति तत्सत्त्वं । तथा पितृविशेषणवेत्त्यप्यारवं जेवाधिरूपाव्योभ्याभावतन्नि
 वेशेनलाघवानपायात् । अतपन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिशंकतेहीधितोअर्थे
 गति कलाघवमिति तथा च न्योभ्याभावघटितव्याप्तेरेवानुमिति हेतुत्वसाधकतयोपन्य
 स्तं मूलोक्तलाघवमसंगतमिति भावः न चित्यताभावघटितव्याप्तिज्ञानेन्योभ्याभा
 वघटितव्याप्तिज्ञानेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं विषयतया कारणतावच्छे
 कं तद्विषयकज्ञानादप्यनुमित्युत्वेन अभिचारादित्याशयेन तदस्यः शंकतेन चि
 त्वादिज्ञानचान्योभ्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिन एवैयं शंकतेति वाच्यं ।
 तन्मते पितृव्यमाहारीत्यादीष्वप्युर्वारत्वेन तच्छब्दकायामन्यकतायत्नेः अववृ
 त्तिप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानकालेऽनुमितेः सर्वानुभवसि
 द्धतया तादृशव्याप्तिज्ञानहेतुत्वानुसंधेन तच्छून्यकालेऽनुमितेरपत्न्यनीयत्वे
 न तद्विशेषणस्योभयव्याप्तावेवानिवेशेन तदासायनलाघवचिन्तेति समाधानाश

भवा-ही०

२

२

येनाभ्योभ्याभावघटितत्वाभिज्ञानहेतुतावादिनएवेयंशंका। नचैवमपितज्ज्ञानहेतुत्व
साधकतयोपन्यस्तंमूलोक्तत्वाद्यवमसंगतमेवेतिवाच्यं। तासांम्यसंवंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकृत्वरूपाभ्योभ्याभावत्वस्यसंसर्गाभावाविशेषत्वरूपात्पेताभावत्वापेक्ष
यात्वाद्यस्यैवतत्साधकतयामूलोपन्याससंभवादिति। आख्यायामित्यपिपाठइति
कुचितुस्तकेस्तीतिशेषः। तत्रतादृशपाठेअसंभवतयेतिनस्थलस्येसादिः असंभ
वितयेत्यर्थः। तद्विशेषणस्यसाध्यतावच्छेदकसंवंधावच्छिन्नत्वविशेषणस्यकुचिदि
त्यपपाठः। नचतत्रादिनेत्यादिपाठोस्ति। तत्राप्यपाठइत्यस्यादियुस्यरित्राह्याभावादि
तिशेषः। वनूयाद्यभावमासायासंभवतयानमासायसाध्यतावच्छेदकसंवंधघटितप्र
तियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासंभवितयातादृशाभावेत्स्यासंभवितयेतिपावत्र।
। तद्विशेषणस्य। तद्विशेषणस्यैवसाध्यतावच्छेदकसंवंधघटितप्रतियोग्यसामाना
धिकरण्यविशेषणस्यैवेतिपावत्र। एवकारेणसाध्यतावच्छेदकसंवंधावच्छिन्नत्वयव

राम

२

हेतुः हीधितो हेतुसमानाधिकरणेति साध्यतावच्छेदके साध्ये चेत्वादिः एवमग्रेपि व्याख्या-
 यां अभावावच्छिन्ना इति तत्कालावच्छिन्नादिशेष एतयाऽभावविशिष्टा इत्यर्थः इदं च स्व-
 रूपसहेवाभावविशेष एतथा च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपस्थितावनुपासि-
 तो च नानुमित्यानुपपन्निरिति भावः यावन्त इति इदं च अभिचारग्रहेयितादृशयत्किं-
 चिदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादनुमितेर्विरण्यतादृशाः हेतुसमाना-
 धिकरण्यः तत्पुरुषीयानुमितेस्तत्पुरुषीयतत्कालीनानुमितेो अवततत्पुरुषाणं
 तत्कालानां च निवेशेनानुनगमः एवं कस्यापि पदभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 ग्रहीन ज्ञातस्तद्विषयकतज्ज्ञानस्याप्रसिद्धासाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकर-
 णतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदृशायामनुमित्यापन्नित्यादिदूषणे स-
 त्येव स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य दूषणं तरमाह । हीधितो तादृशाभावेति प्रतियोगितावच्छेदके-
 त्वत्वेनेति स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारत्वं तृतीयार्थः एवमग्रे-
 पिरूप्येति । अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशेति हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः व्याख्या

भवानं-शी

३

३

यां ज्ञानासंभवादितासाध्याम्यघटितविशेषवत्तानिश्चयस्य सामान्याभावबुद्धिविसेधित्वा
दिनिभातः ज्ञानासंभवादितासाध्याम्यघटितप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्वं
विशेषणं निष्कलमिति भावः । येन केन चिद्रूपेणेति अत्र प्रेरतामात्रतृतीयार्थः । त
स्यवानुषङ्गाभावग्रहेऽन्वयः न चैवं प्रमेयत्वादिना तादृशाभावग्रहेष्वनुमित्वापत्तिरि
तिवाच्यं । यत्किं चिद्रूपे हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वघटितत्व
स्य निवेशात् सामान्यास्तु प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्भाव
ग्रहस्यैव हेतुत्वात् तत्र प्रतियोगितायाः संसर्गतयाऽभानेनोक्तापत्यभाव इत्याहुः । इष्ट
यत्तीति अनुमितिप्रसंगे इत्यादिः तादृशपर्यायज्ञानेति व्याप्तिज्ञानाकारेत्यर्थः । सामान्या
स्तु धर्मसमानाधिकरणेति तादृशरूपे हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वघटितत्वनिवेशेपि होषानापेत्याहुः न चैतीति । तथा च प्रतियोगिसमानाधि
करणत्वेनाज्ञायमाना हेतुसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानायावन्ती भावास्तत्प्रति
योगितावच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वघटितरूपे

राम
३

एतद्भावस्य ग्रहो हेतुरिति भावः तत्प्रतियोगितेति हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाननिखिलता
 भावप्रतियोगितेत्यर्थः। सीधितो तथा ग्रहेति वक्तव्यं नवच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिक
 रणनिखिलताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहेत्यर्थः। संभवादिति। तथा च तदानी
 मनुमित्यापन्निरिति भावः। व्याख्यायां भ्रमे धूमसमानाधिकरण्यभ्रमे उक्तं रूपेण वक्तव्यं
 नवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशां भावेति धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानवन्ध्या
 भावेत्यर्थः। तथा च तदवक्तव्यं नवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलता
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ग्रहासंभवइति भावः। केचित्तु एकधर्मावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकाभावेऽन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभ्रमे मानाभावात्तदसीधितो धूमा
 धिकरणं तरेतीत्याहुः तद्वत्प्रभावस्यापि तद्वत्तिरासभावात्प्रभावस्यापि। एतदधिकरणे
 निरतच्छेदेन यत्र धूमाधिकरणे रासभस्तस्य परिग्रहस्तेन रासभत्वादेवेत्यस्योपप
 त्तिः तत्परिग्रहाभावइति धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानाधिकरणं तद्वत्प्रभा
 वस्य परिग्रहसंभवइत्यर्थः। तथा च तादृशप्रमोत्यादेपीत्यनेनाभिमतस्य धूमाधिकरणे

भवानं-ली.

४

५

तद्वत्प्रभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाहेतुसमा
नाधिकरणत्वेनज्ञायमानायावंतोऽभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रभोत्याहस्यासंभ
वइतिभावः। इदं अनुपस्थित्यंतं। एतेनेत्यादिबुध्यमाणानुपपत्तेराह। इत्थं चेति। अधिक
बलेति धूमाधिकरणेत्यर्थः। इत्युक्ते इति तावतापि बुध्यमाणानुपपत्तिवारणसंभवादिनि
भावः। इत्थं अधिकरणान्तरस्येत्यास्ति चेत्। धूमाधिकरणेति तस्मात्तदधिकरणनिष्ठाभा
वानामेव धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञानादिति भावः। एतद्वत्प्रभावेति एतन्महानसहस्र
भावेत्यर्थः। प्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रभोत्याहेपीति तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वेन मि
रुक्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रभोत्याहेपीत्यर्थः। अत्र तादृशज्ञानादिकं विनामभि
चारिलिङ्गकानुमितेर्वीप्सिभ्रमजन्यत्वेनियमेन रासभाधनुमितेरसंभवस्तु वनायप्रमा
त्वमुक्तं। इष्टापत्तिवारणाय दृष्टान्तमाह। हीधितो रासभाहेरिति चेति वेत्तु ज्ञानान्तरपरिग्रहः
वस्तुतस्तु सामान्यलक्षण्येत्यादिबुध्यमाणानुपपत्तेराह। इत्थं चेति वेत्तु ज्ञानान्तरपरिग्रहः
हासंभवात्तादृशस्मरणेति। आदिनाशादपरिग्रहइत्येव स्मरणे सा हीति। आदिनासं

राम

४

भएतन्महानसांशेनोक्तिकसंनिकर्षाभावेनतत्तेनतद्विषयकपरात्मर्षस्पत्नेोक्तिकप्रत्यक्षत्वा
 संभवादाह। व्याख्यायां। अनुमित्यापत्तिरिति। अयं दोषस्तुवन्मभावधूमसामाना
 धिकरणप्रभमाभावदृष्टायां बोध्यः एतेन धूमाधिकरणं तरानुपस्थितावित्पस्पधू
 माधिकरणंतरस्याभावनिष्ठवृत्तित्वनिरूपकतयाऽनुपस्थितावित्पर्थकरणेनतद
 धिकरणे धूमाधिकरणेनतन्महानसे। तत्रवन्नेर्निश्चयेनपक्ष्यता असंभवादाहपक्ष्यता
 सत्त्वइति। निश्चयाभावदृष्टायामित्याशयः प्रत्यक्षोत्पत्तिकपरात्मर्षविहायस्मरण
 घात्मकपरात्मर्षपर्यंतानुसरणदीजमाह। सामान्यतत्स्थणवेति। प्रत्यक्षेधूमव
 त्वसामान्यतत्स्थणपापिधूमाधिकरणंतरोपस्थितिसंभवादितिभावः। अधि
 करणंतरेतिधूमेत्यादिः। तत्रधूमाधिकरणंतरानुपस्थितावितिइत्यादीति आदि
 नाप्रमेयत्वादिनाधिकरणंतरोपस्थितेः संभवेनतद्विरुद्धमित्यस्यपरिग्रहः अनव
 काशमितिस्मरणघात्मकपरात्मर्षाधिकरणंतरेऽनुमित्यापादनसंभवादितिभा

भवानं. पी.

५

५

वः । केचिन्नु सीधितो धूमाधिकरणं तरानुपस्थिताविति रासभक्ष्यधूमाधिकरणनुपस्थि
तावित्यर्थः । तादृशोतिरासभत्वं धूमवन्निष्ठरासभत्वा न वळि न्नाभावप्रतियोगितान
वळे एकं वनित्वं धूमवन्निष्ठ वनित्वान वळि न्नाभावप्रतियोगितान वळे एकमित्येवं प्रमोत्या
दधीत्यर्थः वनित्वे रासभत्वा न वळि न्नेत्यादि व्युत्पासाय भवेति । रासभक्ष्यधूमाधिकर
णेषा स्थिति दृशायां रासभत्वे निरुक्तान वळे एकत्वं दुर्ग्रहमतो नुपस्थितावित्यंतमित्याहुः
। पर्वतादिविति अधिकरणं तर इति शेषः । एतन्महान स एवेति पाठः स च संदेह पक्षता
मि प्रायकः तदाधिकरणं तरे पक्षताया अभावाद्देवा नुमित्याय तरे संभवा दिति भा राम
वः केचिन्नु महान स इत्येव पाठः संदेह दृशायां तु पर्वतादो वनेः संदेह दृशायां तु । वन्य भा ५
वस्था पीति तुल्यवित्तिवेद्यतयेति शेषः उपस्थितत्वात् संदिग्धत्वात् । हेतुसमानाधि कर
णत्वेन निष्पीयमानत्वस्याभाव विशेषणत्वे तु गौरवादि कं ऋष्यां । तत्प्रतियोगितान
वळे एकत्वाग्रहादिति हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञापमानवत्त्वाभावघटितनिखिलाभा

वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तदधिकरणघटितविरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनापि न प्र
 हासंभवादित्यर्थः । तदा वक्तव्यं भावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञापमाननिखिलानां
 तर्गतस्य धर्ममाधिकरणे तन्महानसंयुक्तित्वेन परिग्रहासंभवादिति भावः । धिती ए
 वमिति । वक्तव्यभावे धर्मसामानाधिकरण्यभ्रमप्राप्त्या मिति शेषः । आरब्धायां धर्म
 वतीति तथा चेत्यादिः । इतरेषां तु घटाद्यभावानां तु उक्तरूपेण । शुक्लप्रतियोगिताका इ
 त्यादिरूपेण । व्यभिचारज्ञानप्राप्त्या मपि । वक्तव्यं धर्मसमानाधिकरणभावप्र
 तियोगितानवच्छेदकमिति भ्रमकालेपि । तेन रूपेण शुक्लप्रतियोगिका इत्यादिरूपेण
 दुर्ग्रहमिति । तदानीं वक्तव्ये धर्मसमानाधिकरणशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छे
 दकत्वग्रहसंभवादिति भावः । तथैव हीयः उक्तरीत्या वक्तव्ये तेन रूपेण प्रतियोगिता
 नवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहत्वरूपेण हीयः शुक्लत्वाभावज्ञानप्राप्त्या मिति सामान्यतो विहा
 य शुक्लत्वाभावभ्रमप्राप्त्या मिति युक्तौ किं वीजमत आह वक्तव्ये वक्तव्ये हेनेत्यर्थः ।

भवानंघी

६

6

शुक्लत्वज्ञानस्यापामपिशुक्लत्वसंदेशस्यापामपि। वक्तृत्वावच्छिन्नाभावस्य शुक्लप्रति
योगिकत्वसंदेशोत्प्रापनद्वारेति शेषः। तत्सत्त्वे च तादृशसंशयस्यासामग्रीसत्त्वे च। निर्ण
यासंभवाद्वितिसंशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादिति भावः। सामग्रीतिसंशयसामग्री
त्यर्थः। भ्रमपर्यन्तेति तथा। स भ्रमपदं निश्चयपरमिति भावः। सिद्धितो वहीतरप्रतियोगि
काश्चेति। वहीत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिकाश्चेत्यर्थः। धूमसमानाधिकरणभावाइति
याप्रिज्ञानकाररूपार्थमिदं व्याख्यायां विशिष्टाभावेति। अत्र प्रमेयत्वादिना तादृशा
वच्छेदकत्वाभावज्ञानमाहायानुमित्वा यत्रिस्तु पूर्वोपदर्शितरीत्येव वारणीयेति ध्येयं। राम
नन्वेवमित्यादि पूर्वपक्षे सम्याधत्ते सिद्धितो मेवमित्यादि व्याख्यायां उपदर्शितेति प्रति
योग्यसामानाधिकरणपक्षेति तेत्यर्थः। द्विविधाभावानामिति अत्र प्रतियोग्यसामानाधि
करणपक्षेति तादृशताव्यभिचारपौरुषवच्छेदकमित्यत्रात्पंतान्योन्याभावविवक्षाभे
देन सातुर्विध्यमिति। न बहुवचनानुपपन्निरिति ध्येयं। ज्ञानमेवेति। एवकारेण विष

राम

६

यमवच्छेदः तदिति हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धीत्यर्थः
 प्रतिवध्यतानवच्छेदकत्वादिति हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदक
 कत्वबुद्धीत्यर्थः प्रतिवध्यतानवच्छेदकत्वादिति हेतुसमानाधिकरणभावप्रति
 योगितानवच्छेदकत्वबुद्धीत्यर्थः प्रतिवध्यतानवच्छेदकत्वादिति हेतुसमानाधि
 करणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धीत्यर्थः प्रतिवध्यतानवच्छेदकत्वादिति
 हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहत्वस्यैव प्रतिवध्यताव
 छेदकत्वादिति भावः । अतिप्रसंगइति तादृशज्ञानस्त्वन्वित्वविशेषकघटप्रका
 रकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रतिविरोधित्वा इति भावः घटकीभूतेति घटकत्वं च भेदाभेद
 साधारणं । तेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितानवच्छेदकत्वग्रहसंग्रहः
 विषयिना वच्छिन्नेति । तादृशविषयिताशान्तिग्रहत्वपर्यामावच्छेदकताकेत्यर्थः तेन
 हेतुसमानाधिकरणवत्त्वभावेन राभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयक

ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अपि अधिकं त्विन्यायेन तादृशविषयितावच्छिन्नतया त
 त्रिरूपितप्रतिबंधकतामादाय न तादृशानवच्छेदकत्वग्रहेऽतिप्रसंगः न वा तादृशपा
 वन्वित्वविषयिताया घटाभाववद्वन्वित्वमिति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टवि
 नतादृशाज्ञानातिप्रसंगतादवस्थम् । विरोधित्वस्येति विरोधितावच्छेदकतायपि
 अधि करणधर्मवत्त्वस्येति धर्मः । तेन विरोधित्वस्य विरोधितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया ता
 दृशज्ञानत्वमादाय नातिप्रसंगः अत्र स्ववृत्तितादृशविषयितावच्छिन्नोक्तधर्मवत्त्वं संवं
 धेन तादृशग्रहवत्त्वमेवाहं नुगमकं तेन प्रतिबध्यता विरोधितयोरेवच्छेदकमेवेन ना
 तात्वेपि ना नुगमानुपपत्तिः संवंधाननुगमस्यादीयत्वादिति धर्म्यं । वन्वित्वविशेष्य
 कत्वं वन्वित्वविशेष्यकग्रहत्वं । घटितत्वस्य बुद्धि विशेषणत्वमत्र निरासा माहो सामान्य
 घटितेति । नीलो घटो नास्तीति नीलघटवद्वित्यर्थः नीलं नास्तीति । यत्तत्र नीलं नास्ती
 ति ज्ञानस्य नीलवद्वित्याकारकज्ञान एव स्वतो विरोधित्वं नीलघटवद्वित्यत्र तत्प्रतिबध्य

तावच्छेदकाभावात् अतएव भूतलं नीलघटवदिति ज्ञानेऽपि नीलवन्नवेत्यादिः संशयोऽनुभूय
 तेकदाचिद्विरोधस्तु व्यावर्तकत्वेन ग्रहादेवेति हूय एव ज्ञावनंतत्र सम्पक्क विरोधितयोक्त
 स्पनीलं नास्तीति ज्ञानं स्पनीलत्वेन घटविषयकत्वं न तुरूपविषयकत्वमिति तत्प्रति
 वध्यतावच्छेदकस्य नीलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्याधिकत्वितिन्यायेन नी
 लघटवदिति ज्ञानेऽपि सत्त्वात् अन्यथा घटे नास्तीति ज्ञानं प्रतिवध्यतावच्छेदकस्या
 पितत्साधारण्यवानुपपत्तेः अतएवेत्यादिकमपि मरुतादृशानुभवस्यैवासिद्धेः क्षीधि
 तोतत्तत्तादृशबोधानुदयस्वरूपकस्य हेतोरिति अत्र पंचम्यर्थे वक्षो वक्षी हेतुप्रयोग
 इत्यनुशासनात् । तथा चान्नस्य हेतुर्वसतीत्यत्रात्राद्धेतोरिति वारकस्याद्धेतो
 रितिलब्धं कीदृशहेतुप्रयुक्तमित्यर्थः कीदृशविरोधित्वप्रयुक्तमितियावत् विरोधि
 तांतरकल्पने गौरवादिभिर्भावः आख्यायां प्रायचितुमिति । अन्यथा तत्संबंधा
 वच्छिन्नतद्वच्छेदकताकाभावबुद्धौ सत्त्वां संबंधांतरेण यत्रादिशिष्ठं तद्वत्तावुद्धेतत्ता

एतापत्तेरिति भावः दीधितो विरोधित्वादिति अध्याहृतपंचम्यंत हेतो रित्ययनेनान्वयित्व
 त्रविरोधित्वादिति पंचमी सिंत्पाद्युहो हेतुप्रयोगे इत्यनेन च छया एव साधुत्वादिति के सि
 दुक्तं तत्र । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वसिं विभक्तिनां प्रापदर्शनमिति वार्तिकेन पंचम्या
 अविसाधुत्वात् । वस्तुतो विरोधित्वादिति तदिति प्राक्तनान्वितं न त्वध्याहृत हेतो रित्य
 नेनेति नीतसेधः तादृशविरोधित्वप्रयुक्तं तस्मिन् धर्मः घटत्वविशिष्टतद्वांघटत्वाविशिष्ट
 प्रतियोगिमज्ञां अयमाशयः घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशान्तिवृद्धित्वावच्छिन्नप्रतिघटत्वा
 वच्छिन्नाभाववज्ञानानस्य विरोधितायाः क्लृप्ततया तत्प्रतिवध्यतावच्छेदकस्याधिकं
 त्वित्तिव्याप्येन नीलघटवज्ञावृद्धिसाधारण्येन न विरोधितांतरकल्पनेने रवमिति । न
 ब्राह्मण्यप्रत्यक्षे व्यभिचारवारण्ये छायाउज्ज्वलत्वेन नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारता
 शान्तिप्रत्यक्षं जायतामितीत्यासत्वे घटत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयसत्वे नीलभा
 सकसामग्र्यसत्वे शुद्धघटत्वपीतघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशान्तिप्रत्यक्षं वारण्य

यनीनघटत्वावधिन्नप्रकारताशान्तिप्रत्यक्षत्वावधिन्नप्रतितादृशतादृशेष्टाविरहविशि
ष्टघटत्वावधिन्नाभावनिष्पत्त्यप्युक्तप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकतयाकथ्यंक्तप्र
तिबंधकत्वमेवोपपन्निरिति चेन्मेवंआहार्यप्रत्यक्षेष्टाभिचारवारण्येष्टायाउत्तेजक
त्वोष्टाविशेषतोक्तिकसंनिकर्षजन्यप्रत्यक्षेष्टाभिचारवारण्यपुत्त्युत्पत्तयोरप्यु
त्तेजकत्वोष्टादिकालेआहार्यादिप्रत्यक्षपत्रिवारण्यतत्रेष्टादेः कारणत्वावश्य
कत्वेऽनाहार्यत्वादिकंप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौनिवेशपघटत्वावधिन्नप्रकारताशा
न्तिप्रत्यक्षत्वस्यैवप्रतिवध्यतावध्यतावच्छेदकत्वमुपेत्यैकप्रतिबंधकत्वस्यैवो
चित्वात् अतएव पूर्वव्याख्यानांनवित्वादिनाशकापिसंगच्छतेअन्यथेष्टाया
उत्तेजकत्वप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटिततादृशत्वच्छेदकत्वग्रहत्वस्य हे
तुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धिप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वस्या
वश्यकतयातदसंगत्यापत्तेरिति हि। नउप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटित

भवाने-दी-

६

१

तदघटितज्ञानयोसपदशितविरोधिताघटितगुरुरूपेण नुगमोनिष्प्रयोजनःप्रतियो
ग्यसम्मानाधिकरणत्वप्रकारताभिन्नासतीहेतुमद्वित्वप्रकारताभिन्नाऽभावत्वप्रका
रताभिन्नाचयाप्रकारतातदनिरूपितायाभावप्रकारतातन्निरूपितप्रतियोगित्वप्रका
रतानिरूपितावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेद
कविषयताशालित्वेनविरोधित्वाघटितगुरुरूपेण नुगमसंभवादतआह।अत
एवेति।तथाचेतनद्रूपेण नुगमेतादृशावच्छेदकतत्त्वान्मोत्यात्वंताभावद्वययोरेक
तरनिवेशोऽन्तरशालिग्रहासंग्रहापत्याविरोधिताघटितोपदशितगुरुरूपेण
नुगमस्यावश्यकत्वमितिभावः।आख्यायांअभावप्रकारतेतिआत्राभावेतिस्वरूपा
कथनंननुतत्रिवेशोपिइतरप्रकारतायाःतादृशप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनकिं
चित्प्रकारतानिरूपितत्वाभावेनैववारणहितिध्येयं।तादृशावच्छेदकत्वंचेति।ता
दृशावच्छेदकत्वत्वेनतादृशावच्छेदकत्वस्यभानादित्याशयः।नानिप्रसंगइति।नचेव

राम
६

मपितादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यहेत्वभावादिग्रहस्पतादृशावच्छेदकत्वत्वेनतादृ
 शावच्छेदकत्वग्रहत्वर्थेहंधरकीभूताविषयितानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेद
 कावच्छिन्नाभाववगाहितयातत्रातिप्रसंगोद्वारइतिवाच्यंतादृशाग्रहत्वपर्या
 सावच्छेदकताकप्रतिबंधकत्वविवक्षणेनतत्रव्याप्तिविषयतायाअधिकायाःप्र
 तिवंधकतावच्छेदककोटोप्रवेशेनाहोयार।अतएवतादृशावच्छेदकत्वव्यापक
 हेत्वभावग्रहेष्विनातिप्रसंगः।तत्प्रतिबंधकतायामधिकायाव्यापकत्वविष
 यतायाःप्रवेशात्।यदभावप्रकारकत्वमिति।अत्राप्यभावेतिस्वरूपकथनं
 ननुविवक्षितंप्रयोजनाभावात्अतएवाउपपत्त्येवतंत्रहीत्वादिनाव्याप्यप्र
 कारकत्वस्यप्रतिबंधकत्वावच्छेदकत्वमिधानमपिसंगच्छते।तदभावव्या
 प्येतिनदभावव्याप्यवत्तावोधेत्यर्थः।प्रकारकत्वस्यव्याप्यप्रकारकत्वस्य।नचा
 भावत्वविवक्षणेनैवतदभावव्याप्यवत्तावोधनिराससंभवेनप्रतियोगितायसं

भवानंयः

१०

10

वृद्धेनेत्यादिविवक्ष्यमाणफलमितिवाच्यं। अभावत्वविवक्ष्यमाणेपितदभावव्याप्यघ
राद्यभावाद्विग्रहवारण्यतद्विवक्ष्यमाणस्यावश्यकत्वात् अतिप्रसंगादिति त
त्रवन्हित्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारकत्वस्यप्रतियोगितासंबंधेने
व्यापकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादितिभावः। नवीनास्तुतादृशावच्छे
दकत्वग्रहविरोधित्वेनेत्यत्रतादृशावच्छेदकत्वग्रहोविरोधीयस्यतत्त्वेनेति
युत्पत्त्यातादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिवध्यत्वस्यलाभः। तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य
विरोधित्वंतेतिने^३ युत्पत्त्यातादृशावच्छेदकत्वत्वेहप्रतिबंधकत्वस्यापित्नाभः
तदभावव्याप्यवन्तास्तानोदीनांनिरुक्तप्रतिवध्यत्वाभावात्त्रिरासः संशयस्य
निरुक्तप्रतिवध्यत्वेपिप्रतिबंधकत्वाभावात्त्रिरासइतिवदंतितदपरेनस्थमं
ते। तथातद्धमसंस्थानाधिकरणभावप्रतियोगितात्रवच्छेदकविषयक
त्वेनेकिकग्रहाव्याप्तेः। नचत्वेनेकिकतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिवध्यत्वनिवेशा

राम
१०

त्रैलोक्य इति वाच्यं । तादृशवच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यत्वस्य तादृशवच्छेदकत्वग्रहनि
 ष्टप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्वरूपत्वेन सत्त्वावस्थाप्यवत्ताज्ञानादिरपि ता
 दृशवच्छेदकत्वतादृशव्याप्याभावज्ञासमूहात्नवने ग्रहप्रतिबध्यत्वेन वारणा
 संभवात् । न च लौकिकतादृशवच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबंधकतानि
 रूपितप्रतिबध्यत्वविवक्षणाग्नद्वारसंभवासीति वाच्यं । उपदर्शितलौकिक
 ग्रहस्य भिन्ने दिग्जन्यज्ञानाप्रतिबध्यतयानिरूपप्रतिबध्यत्वानाक्रान्तत्वेन
 तत्राव्याप्तितादृशव्याप्यादिति अप्रतिबध्यतादिशि अवच्छेदकत्वप्रकारतायां
 स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वं निवेश्यं । तेन तादृशत्वेनावच्छेदकत्वप्रकारकग्रह
 तादृशतादृशवच्छेदकत्वान्योन्याभावग्रहेनातिप्रसंगः इति ध्येयं । अत्राप्र
 सिद्धेति । अन्यत्वापेक्षमस्याप्रसिद्धौ व्युत्पत्त्यर्थः तद्विरोधित्वेन । तन्निष्ठप्रति
 बध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वेन । न चेच्छायाउत्पन्नकत्वमते आहार्यभूम्या

भवानंटी
११

विप्रतिबध्यतावच्छेदकक्रांततयानेयमनुपपन्निरिति वाच्यं । पूर्वोपपत्तिरिति तादृशं वांछा
या हेतुत्वावश्यकतया नाहार्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशेनाहार्यभ्रमस्य
प्रतिबध्यतावच्छेदकक्रांतत्वमित्याशयात् । ज्ञानद्वयेति प्रतियोग्यसामानाधिकर
ण्यघटिततदघटितज्ञानद्वयेत्यर्थः । इत्यपि ज्ञानमिति अपि नातादृशवन्तित्वं तादृश
प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानपरिग्रहः । अनुमित्यापन्निरिति । यथातद्विच्छि
द्यकस्य वन्तित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रह
स्वविरोधितया तादृशवन्तित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्रहाज्ञादृशानु
मितिसत्त्वानिरुक्तग्रहस्वविरोधितया वन्तित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमि
ति ग्रहादुचितादृशानुमित्यापन्निरिति भावः । तादृशसाध्यतावच्छेदकेति तादृशसा
ध्यतावच्छेदकतापयोप्यधिकरणेत्यर्थः । यथाश्रुते विशिष्टस्यानतिरिक्ततया पूर्वो
क्तापत्तेरवारणत्वात् न सर्वमपि यत्र साध्यतावच्छेदकविशेषे तादृशप्रतियोगिता

राम
११

वच्छेदकत्वग्रहमात्रमप्रसिद्धं तत्र तद्विरोधित्वेन तादृशाज्ञानद्वयानुगमासंभव इति वाच्यं । त
 आनापत्याद्यवहितोत्तरत्वघटितं तद्वक्तित्वं वा कार्यता वच्छेदकमुपेत्य तादृशाज्ञानद्वयस्य
 हेतुत्वद्वयकल्पनात् । इत्यादिग्रहस्येति । आदिनावहितं प्रति यो गितानवच्छेदकमिति गृ
 ह्यपरिग्रहः । एवमप्येवमसंबंधज्ञानादेव । साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादेव । निरास
 इति । तस्य सामानाधिकरण्यभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वादिति भावः
 असंग्रह इति तस्य सामानाधिकरण्यभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वादिति
 भावः । साधारण्यादिति समूहात्वं वने प्रकारभेदेन विशेष्यता भेदादस्य सामानाधिकरण्य
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेनिरूपकावच्छेदकत्वसंभ
 व इति भावः । साध्यसामानाधिकरण्यहेतुमत्रावगाहित्वस्य स्वातंत्र्येण निर्वेशेनापि
 बहित्वंधूमसमामानाधिकरण्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानवारणसंभव
 प्रीत्याशयेनाहसमूहसमूहात्वं वनज्ञानादपीति नातिप्रसंग इति नचातिप्रसंगाभा

भवाने.सी

१२

१२

वेप्यनुगतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य दुर्वचनयानतद्विरितरूपेणानुगमसंभवइतिवा
च्यं । सिद्धांततन्मथलोपदर्शितरीत्यानुगतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यसुवचनत्वात् ।
अत्रनव्याः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटिततदघटितज्ञानद्वयस्यपृथगेवहेतुता
। अन्यलिंगकानुमितेर्वाभिचारवारण्यकारणवेशिष्यस्वावश्यंनिर्वेशनीयतया
परस्परअभिचारानवकाशत्वात् । नचोक्तानुगतरूपेणेकहेतुतासंभवेहेतुताद्वयक
ल्पनमनुचितमितिवाच्यं । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्यवेशिष्यनिर्वेशानुरोधेनहेतु
ताद्वयकल्पनायाआवश्यकत्वात् । नचाप्रामाण्यग्रहास्कंदितज्ञानस्पतादृशावच्छेद
कत्वग्रहाप्रतिबंधकत्वयेववारले प्रामाण्यज्ञानाभाववेशिष्यनिर्वेशएवनास्तीति
वाच्यं । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्यस्यापिज्ञानस्पतदभावप्राप्त्यामप्रामाण्यज्ञानाभा
वविशिष्यतयातादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबंधकत्वात् । नचतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्र
तिबंधकतावच्छेदकतापर्याप्तधिकरणधर्मविशिष्यत्वेनहेतुत्वोपगमादेवनाप्रामा

रा.म.

न्यज्ञानविशिष्टज्ञानादुमित्यापन्निरिति वाच्यं । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वाभावेन प्रति
 बंधकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेरपितत्त्वपर्याप्तधिकरणतया उपपन्नान्यज्ञानकाले
 ५ नुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वदन्ति तन्न सम्पत्क अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य पर
 र्ववस्थापितत्वादिति हि कः । न चैवमित्यादि नोत्तरा कृतं तदस्य पूर्वपक्षं मेव मित्या
 दिना समाधाय अथेत्यादिकलाघवमित्यन्तेन प्राक् कृतं प्रकृत पूर्वपक्षं दृढीकर्तुमाह
 दीप्तिर्यो अग्नौ व्याभावस्येत्यादिसुतरामिति स्वरूपतो विषयतश्चेत्यर्थः विशेषलेनि
 प्रतिबोधोपसामानाधिकरण्यविशेषलेत्यर्थः तदेव विदुर्ले निव्याख्यायामग्नौ व्याभाव
 स्येति । व्यापित्तत्त्वे पीति । अविनाकारणी भूतज्ञानविषयतावच्छेदकसमुद्भयः तद्वि
 शेषणमिति तथा च नान्यो व्याभावघटितत्त्वत्वे लाघवमिति भावः तार्किकचक्रवर्ति
 तस्तु कारणी भूतज्ञानविषयतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिस्वरूपतया कारणी भूतज्ञान एव वि
 षयतया सर्वविशेषणं स्वरूपे त्वव्यवर्तकमेव एवं चाग्नौ व्याभावाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य

भवानं-दी

१३

१३

त्वेकारणीभूतज्ञानएवविषयतयासर्वविशेषणंस्वरूपेत्वमावर्तकमेवएवंचान्योऽप्यभावा
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानसत्त्वेकारणीभूतज्ञानंअन्योऽप्यभावघटितत्वह्येलेपिविषयत
यातद्विशेषणवशपकत्वेऽन्योऽप्यभावस्यवस्तुगत्याव्याप्यवृत्तित्वयोर्विशेषाभावेनसुत
रामित्तेतन्प्रसारस्यमावहतीत्युक्तरीत्यान्योऽप्यभावस्येत्यादिग्रन्थोनव्याख्येयः किंतुप्रका
रांतरेणतथाहिननुभेदघटितत्वह्येलेपिप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणंन
वशपकं व्याप्यवृत्तावव्याप्यवृत्तित्वभ्रमाभावेनायेत्यादिनाहृक्तेकृतत्प्रयोजनासं
भवात् । नचाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेवाधकाभावइतिवाच्यं । तस्यसंयोगवृत्तिसंयोगवृत्ति
द्विधयपर्यवसन्नत्वेनतत्रप्रतिबंधकस्यसंयोगवृत्तानिश्चयस्यसत्त्वेनतदसंभवात् ॥ १ ॥
॥ ॥ नचफलानुसंधेनावच्छेदकभेदमंतर्भावप्रतिबंधकताकल्पनेनावच्छेदकभेदे
नतदुत्पत्तेरवाधकाभावइतिवाच्यं । फलस्यसंदेहग्रस्ततयावच्छेदकान्तर्भावजेनेर
वात् । अतएवफलानुसंधेनतादृशभ्रमजनकत्वादिरुत्तेजकतयातदुपपादनमपि

निरस्तं। फलस्य संनिधत्वात्। न चैवमव्याप्य वृत्तिस्थलैष्य वृत्ते एकमंतर्भाष्यप्रतिबंधकतया
तदुपपादनमपि निरस्तं। फलस्य संनिधत्वात्। न चैवमव्याप्य वृत्तिस्थलैष्य वृत्ते एकमं
तर्भाष्यप्रतिबंधकतानुपपन्निरिति वाच्यं। तत्र फलस्य सर्वाभवापेक्षतया गौरवस्य
प्राप्तादित्युक्तत्वात्। अथ विरोधसंबंधेन प्रतियोगिमत्तानिश्चय एव प्रतिबंधकः विरोधस्तु
तत्र त्वसार्थाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसमवायादिः स च धर्मिप्रकारयोर्भेदः तथा च व्याप्य
वृत्तावव्याप्यवृत्तित्वभ्रमे बाधकाभाव इति चेन्न। तथा सति विरोधसंबंधेन यस्य कस्यापि नि
श्चयस्य प्रतिबंधकतया प्रतियोगिमत्तानिश्चयस्य पदार्थोत्तरनिश्चयाविशेषापत्तेः एक
मेव प्रतिबंधकतया सर्वनिर्वहे व्यावर्तकधर्मदर्शनादीनां सकलसंभतायाः पृथक् प्रति
बंधकता अनुपपत्तिश्चेत्याद्याशयेन भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽव्याप्यवृत्तित्वं भ्रमासंभवेमा
शङ्क्याह अन्योपपत्त्यादि। सुतरां निर्विवादं। पूर्वकल्पे तु व्याप्यवृत्तित्वभ्रमव्यवस्था
पनं विना न विशेषणं न मत्र निर्विवादमेवेति भाव इति प्राहुः। गौरवमिति न चैवमपि

भवानं यी

१४

१५

संयोगीसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः संयोगिभेदस्य प्रतियोगिवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगि
इव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं । हेत्वधिकरणवृत्तेन प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य हेतुसम्माना
धिकरणं तेन विवक्ष्यमाणम् । वस्तुनस्तु प्रतियोगिवृत्तित्वं नाव्याप्यवृत्तित्रयाव्याप्यवृत्तित्वसा
धकप्रतीतिः सिद्धांतलक्षणे करीत्यान्यथोपपादनसंभवादिति संयोगीसत्वादित्यादावति
व्याप्तिर्दुर्विज्ञेयत्वाशयेन नैव नरिहावधेयमित्यादि ही धिनि कार एव वदित्यतीति । ध्येयं । ही धि
तो न चेति न वेत्यर्थः । इदं च भेदत्वमखंडं प्रोपाधिरित्याशयेन अन्यथा तादात्म्यसंबंधावधि
न प्रतियोगिताकत्वद्रूपभेदत्वनिवेशो प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानिवेशप्रयुक्तत्वाद्यथा
संभवादिति ध्येयं । आख्यायां एतदितित्वाद्यवमित्यर्थः तादृशात्प्यंताभावेति साध्यता
वच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयत्वादिनावृत्तित्ववत्तानात्प्यंताभावे
त्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेति संयोगेन वृत्तिसाध्यके व्याप्याप्येति शेषः तादृशा
वच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गौरवादिति । तथा चात्प्यंताभावधरि

राय

तप्रतियोगितायात्तद्वच्छेदकतायां च संबंधविशेषादच्छिन्नत्वं निवेश्यं भेदघटिते च प्र
 तियोगितावच्छेदकतायामेवेति लाघवं । न च भेदघटिते पितृत्वात्साध्यवच्छिन्ने भेदसाध
 या व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं निवेश्यं तत्प्रति
 योग्यवच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वाच्यमन्यथोक्तरीत्या व्याप्यापत्ते
 रिति वाच्यं । विषयतया वक्तृत्ववज्ज्ञानादिना संयोगेन विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या भेदघटि
 ते तद्विचक्षणस्य भावात् । न च गुणवान्मत्वादि तादो विषयतया गुणत्ववज्ज्ञाना
 दिना समवायेन विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या भेदघटिते तद्विचक्षणस्य भावात् । न च
 कमिति वाच्यं । एवमपि साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया संयोगेन वक्तृसाध्यके उक्तता
 घवानपाय इत्याशयात् । न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य
 निवेशोऽत्यंतभावघटिते पितृप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदानुधावनमिति वाच्यं । ए
 वमपि भेदघटिते प्रतियोग्यधिकरणस्याप्रवेशेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन सा

ध्यतावच्छेदकसंबंधेनवाप्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशप्रयुक्तत्वाद्यवा नपायात् । निष्कृ
 ष्टायां विशेषणताविशेषणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विशेषणतावि
 शेखेण साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावघटितायां । प्रति
 योगि व्यधिकरणत्वादेरिति । यत्र विशेषणताविशेषणव्याप्यवृत्तित्वभ्रमकाले अनु
 मित्युपपत्तयेतज्जर्भायामपितप्रवेशाभावपक्षइति ह्यख्ये प्रावर्तनं तत्र सम्यक् अप्र
 देशादित्यस्य तज्जर्भायां स्वरूपतः प्रवेशाभावतात्पर्यकत्वेन भेदघटिते च स्वरूपतो
 धि प्रवेशेन सामंजस्यात् । कुतो लाघवमिति न च भेदघटिते विशेषणताविशेषा राम
 निवेशादेव लाघवमिति वाच्यं । भेदत्वस्यारवंडोपाधिरूपत्वे मानाभावेन तादात्म्य १५
 संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेन प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशेन च साध्यतावच्छे
 दके तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वनिवेशेन च लाघवासंभवइत्याश
 मात् । मान्यास्तु । यथाश्रुतेति अयरे त्वित्यादिव ह्यममाणमतादुत्कर्षप्रतिपादना

यतन्मते अन्योन्याभावगर्भे वेति ग्रंथस्योपलक्ष्यपरतायावस्थमाणात्वा इति प्राहुः
 ॥ अत्र वहितोत्तरत्वस्यापि तत्र व्यक्तित्वा घटितत्वाहा तत्र व्यक्तित्वं चेति । अत्रेन्द्रियसंयोगादेर्दृष्टान्तत्वं लोकि कविषयतानंगीकारयस्ये अन्यथा च सः संयोगादेर्दृष्टान्तो किंचास्थुषत्वा
 घ वच्छिन्ने हेतुत्वसंभवात् । यदा कार्यकारणभावविशेष एव दृष्टान्तत्वं न तु कार्यता वच्छेदकांशो
 पीति ध्येयं । यद्रूपमिति यद्रूपपर्यय इत्यर्थः । अन्वय इति अत्यन्तान्योन्याभावयोरित्यादिः ननु
 व्यतिरेकिण्यसाध्याद्यभावसामानाधिकरण्यस्य हेतावभावेन तद्रूपस्य भ्रमत्वरूपत्वमेवेति
 केवलान्वयिष्यत्वेनेति विशिष्योक्तिरसंगतेत्यत आह । व्यतिरेकिणीति । प्रसिद्धमिति सा
 ध्याद्यभाववद्वृत्तिपदार्थ इत्यादिः । न संभवतीति साध्याद्यभावस्यैवाप्रसिद्धत्वादिति भा
 वः । उक्तमिति केवलान्वयिष्यत्वेनेति विशिष्योक्तमित्यर्थः । एवं च ही धितो भ्रमरूपस्यैवेत्य
 स्पसाध्याद्यभावांश इत्यादितद्रूपतादृशसाध्याद्यभावसामानाधिकरण्यादगाहिग्रह

भगवन्. टी

१६

16

स्य। प्राचीनमतेयत्वतत्त्वयोरनुगमात्। एवमिति। व्याख्यादि व्यावृत्तत्रितिलया च साध्याभा
वसामानाधिकरण्याभावव्याप्यवत्तादि ग्रहेणातिप्रसंग इति भावः। अतएव भिन्नप्रकारक
ज्ञानस्य विरोधित्वाभावेन समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वरूप एव। ज्ञानानुगममि
ति पूर्वोपदिष्टमिति शेषः। एधितो साध्याभाववद्विषयादिहेतुतावच्छेदकविशिष्ट इत्यादि अ
न्यथा निर्धर्मितावच्छेदकस्य तस्या प्रतिवध्यत्वात् संभवापत्तेः। यद्विज्ञानुभवत्वाद्यापकतावगा
त्प्रतिग्रहोऽनुमितिहेतुस्तथा पूर्वोक्तग्रहसमूहात्त्वं नात्मक एवायं ग्रहो ग्राह्यः साध्याभावव
द्वृत्तित्वाद्यवगाहि ज्ञानसंग्रहाय समानप्रकारकत्वेन विरोधिरूप एव। अत्राभिधान
मित्याख्यायां। असंगत इति एवकारेण त्वंताभावगर्भव्याप्तिवच्छेदादिति भावः। तत्प्र
येति। तत्प्रकरणं च व्याप्तिपदे अन्योन्यपदे वा केचित्तु एवकारस्याप्यर्थकतयोपलक्षणपरत्वं
मित्याहुः। विशेषनिषेधस्येति। मूले अनेपाधिकत्वे तु तत्प्रकरणमित्यत्र तत्प्रकरणशब्दस्य ज्ञाप

राम

१६

कपरतयानोपाधिकत्वरूपविशेषस्य व्याप्तिज्ञापकत्वोक्त्या तस्यानुमितिहेतुत्वनिषेधत्वाभे
 न तद्विज्ञानां संभवद्व्याप्तित्वकारां व्याप्तिताभ्यनुज्ञानादिति भावः । उचितमिति संदेहे ला
 घवस्यैव निर्णयकत्वादिति भावः । अप्रसिद्धिरिति । समूहात्वं न ग्रहत्वस्य प्रतिवध्यतान
 वेष्टेकत्वादिति भावः । ननु तादृशावगाहित्वप्रसिद्धार्थमेव समूहात्वं न पर्यंतानुसरणम
 त आह । लाघवादि । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याह । न चेति तदपि तादृशव्याप्तिज्ञानद्वयान्यत
 रत्वादि नैव हेतुत्वमपि । तादृशमेवोरेकत्र द्वयमिति न्यायेन व्यासज्यवृत्त्यवष्टेकतास्वीका
 रेन विनिगमनाविरह इत्यत आह । जेतेरवेण । चेति लाघवात् । शरीरलाघवात् । उपस्थि
 तिलाघवमप्याह । प्रथमेति । ननु प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वे परस्परज्यानुमितौ व्यभि
 चार इत्यत आह । विभिन्नेति । अत्रैतन्मते अन्योन्याभावगर्भे वेत्यादियं प्रस्योपलक्ष्य
 ए परत्वे यथाश्रुतासंगतिरित्यपि ह्यलं दृष्टं । समाधानग्रंथं । तज्ज्ञानमुपजी
 व्यमपीत्यादिग्रंथं । तात्पर्यार्थमिति । हेतुधर्मिकसोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीविशेधि

प्रमाणं टी.

११

१७

त्वेन ह्यन्यस्येत्यादि। यथाश्रुतमूलतन्म्यस्योपाधिधर्मिकसाध्यव्यापकत्वादितानस्यभिन्नधर्मि
कतयाहेतोर्व्याप्तिग्रहाविरोधित्वस्यासंगतिरेवं पूर्वपक्षे व्याभिचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहे
तुस्योत्वेननुष्टंकेनेनव्याभिचारज्ञानस्येत्यादिमूलमप्यभुक्तवांतमिवेत्यतस्समुद्भूतप्रघट्ट
कार्थमपरस्तात्पर्याभ्यां वदतीत्याशयः विवक्षितार्थः। तथात्वेपीत्यादिनावध्यमालम्भ
विवक्षितार्थमेवाहरीधितो। तथात्वेपीति। वस्तुतस्तु। ननुसोपाधित्वज्ञानं व्याप्तिबुद्धिप्र
तिव्याभिचारज्ञानद्वाराप्रतिबंधकमिति यदुक्तं तन्नसंगच्छतेसाध्याद्विरोधिज्ञानस्य ज
नकीभूतज्ञानविघटकतयेवप्रतिबंधकत्वमिति नियमात्। तथाचनिरूपाधित्वज्ञानं व्या
प्तिबुद्धिप्रतिकारणंतद्विघटनद्वारासोपाधित्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वं वक्तुमुचितमित्य
तआहरीधितो निरूपाधित्वस्येति। तथाचसोपाधित्वज्ञानं व्याभिचारज्ञानद्वारा व्याप्ति
बुद्धिप्रतिबंधकमित्यस्य व्याप्तिबुद्धिप्रतिबंधकीभूतव्याभिचारज्ञानं प्रत्येवजनकत्वं
ननुतद्वारातत्रप्रतिबंधकत्वं तस्येत्यर्थः। निरूपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिबुद्धिप्रतिहेतुत्वं

राम

११

स्वीकृत्यनिरुपाधित्वज्ञानविघटनद्वारासोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिबुद्धौ प्रतिबंधकत्वं स्वी-
 कृत्याह तथा त्वेपीति सोपाधित्वज्ञानस्य निरुपाधित्वज्ञानविघटनद्वारा व्याप्तिबु-
 द्धौ प्रतिबंधकत्वेपीत्यर्थः ३ पाधेरिति तथा च हेत्वासेमा सामान्यतन्महत्त्वात् सा ह्या-
 त्प्रतिबंधकत्वं तज्जनकाप्रतिबंधकत्वे सति तत्प्रतिबंधकत्वमित्यर्थ इति भावः आख्या-
 यां अन्योन्याभावघटितेति तथा च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशेषितात्पंताभा-
 वजार्थस्यासंग्रह इति भावः १ प्रागुक्तरीत्येति सिद्धांततन्महत्त्वात् करीत्येत्यर्थः गुण-
 घवच्छेदेनापीति ॥ तथा च संयोगिभेदे गुणेन संयोगिवृत्तित्वमित्यादि प्रतीति-
 र्गुणो संयोगिभेदनिष्ठसंयोगिवृत्तित्वाघवच्छेदकत्वाभावविषयिणी ननु गुण-
 घवच्छेदेन संयोगिभेदे संयोगिवृत्तित्वाघभावविषयिणीति भावः ४ संयोगि-
 रूवेति वस्तुगत्या संयोगिरूपोयः प्रतियोगितादिना तद्विना त्वदित्यर्थः अथ यादृश-
 प्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगितावच्छेदाधिकरणं हेत्वधिकरणं

भवानं-यैः

१८

१४

हेत्वा तदुत्पन्नोन्वाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यं तत्समानाधिकरणं
मित्युक्तेनोक्ता व्याप्तिः इत्थं संयोगिभिन्नमिति प्रतीतिसत्त्वेऽपि इत्थं संयोगिभेदप्रतियो
गितावच्छिन्नमिति प्रतीतेरभावादिचेन्न। प्रतियोगिताया प्रतियोगितावच्छेदकानति
रिक्ततया संयोगिभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदस्यापि संयोगावच्छिन्नभेदपर्यवसि
ततया तस्यापि इत्थं सत्त्वात्। समानदेशकालावच्छिन्नयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावेन
संयोगावच्छेदकावच्छेदेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया असंभवेन तदवच्छेदेन सं
योगिभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदस्यावश्यकत्वाच्च। तादृशेति प्रतियोग्यवृत्तीत्य
र्थः नातिव्याप्तिरिति। सत्तावच्छिष्टप्रतियोग्यवृत्तिरित्यादिभेदप्रतियोगितावच्छेदक इव
त्वादेः। संयोगत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन संयोग
त्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानपायादिति भावः। अप्रसिद्धेरितिसंयोगेन इव स्या
व्याप्यवृत्तितया संयोगावच्छिन्नतद्वैदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः संयोगेन

राम

१८

अस्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमेत्वाहप्रतियोग्यवृत्तीति । वैयर्थ्येति । संयोगिसत्त्वादित्या
 हो ५ व्यादिभेदमाशयेवातिव्याप्त्यभावाद्धूमवान्वहेरित्याहोचधूमादिमद्व्यो
 भावमाशयेधूमत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकेत्वादेवातिव्याप्त्यभावादिति भावः ।
 पूर्वकल्पेसंयोगेन ५ व्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमेसंयोगेन साध्यतायां साध्य
 तावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेवाख्ययतत्पदसार्थक्यं संभवति एतत्कल्पेचतदभ्युप
 गमेपितद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाहसुतरामिति वस्तुस्तु पूर्वकल्पेसंयोगेन ५ व्याप्य
 होशिककालिकाप्यवृत्तित्वयोरनुपगमोपगमयोरवच्छेदकत्वस्य एकादिशा
 तत्पदसार्थक्यमेतत्कल्पेसर्वथातद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रायकं सुतरामिति ध्वेयं ।
 अथरेतु पूर्वकल्पे ५ व्याप्तिसमुच्चितस्य तद्वैयर्थ्यस्य होषतया तद्वैयर्थ्येन निर्भरः
 एतत्कल्पेचतद्वैयर्थ्यस्य होषतया तत्रैव निर्भर इत्याशयेन सुतरामित्युक्तमित्याश

भवानं. पी.

१६

१५

यइत्याहुः। अजवस्तुअव्याप्तिःमुक्ताहूयणंतरमाहप्रतिप्रतियोग्यवृत्तीति। अव्याप्तिवार
कतयेवहितस्यसार्थक्यंसंभवतितस्यहोपादानेपिउक्तीत्याहव्याप्तिस्तत्वेनतस्यसार्थ
क्यसंभवोत्तरेयथर्ममितिभावःसुतरामितिपूर्वकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनाया
प्रिवारण्यतस्यसार्थक्यमित्यापाततोवक्तुंशक्यंएतत्कल्पेनाव्याप्तिसंभावनाया
अभावात्ततद्वारकतस्यदेयथर्मदुष्टमितिभावइत्याहुः। अन्यत्सर्वसुधीभिरुक्तं। आ
वृत्त्येवेति। तथाचपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्येवानिवेशेनोक्तीत्यातिव्याप्तिपरिहा
रासंभवइतिभावः। व्याप्यवृत्तीतिअत्रव्याप्यवृत्तित्वंहेत्वधिकरणंतर्भावेनवक्तव्यंते
नसंयोगाभाववांगुणत्वादित्यादावपिप्रतियोग्यवृत्तित्वाद्यप्रवेशात्तत्संग्रहः। अप्र
वेशादिति व्याप्तिनिरूपणेऽप्रवेशादित्यर्थः। तेनानुमितिजनकज्ञानविषयता
वच्छेदककोशवुपरिहितरीत्याप्रवेशोपिनिरूपितः। तद्व्यापकं। तद्व्याप्यवृत्तित्वावच्छेद

राम
१६

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं। तेनैवाव्यक्तिसाध्यकैर्न दोषः। उभयत्र एतत्तत्त्वस्य लेखि-
 तस्य लेख्यधीधितावध्याप्यवृत्तिसंयोगादीति। अत्राव्याप्यवृत्तित्वमपि हेतुधिकरणं तर्भावे-
 न बोध्यं तेन संयोगाभाववानुणत्वादित्यादेर्वावृत्तिरनएव संयोगादीत्युक्तं। स्वस्वीयं ते-
 न स्वयं स्वसाध्यपदतोयां न व्युत्पत्तिभंगः। अतएवात्र स्वसाध्येत्येव पाठः। अन्यथा व्युत्प-
 त्तिभंगापत्तेरित्यपि निरस्तं। व्याख्यायां नातिव्याप्तिरिति। न चैवमप्यसामानाधिकरण्यं
 हेतुतावच्छेदकसंबंधघटितमेव वा व्यमन्यथा समवायादिघटितसामानाधिकरण्यस्य
 धर्मादौ सत्त्वेनाव्याप्यापत्तेस्तथावत्संतावान्नातेरित्यादावप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति वाच्यं।
 तादृशात्प्यंताभावहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वसामानाधिकरण्यस्य विवक्ष्यमाणत्वात्। अ-
 तएव इत्थं विशिष्टसत्त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः संयोगिद्वयत्वादित्यादौ स्वसमाना-
 धिकरणस्योभ्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्वयत्वाच्च वच्छिन्नात्प्यंताभावस्य इव्य-
 त्वाच्च अधिकरणेत्वावयविनिसत्त्वेनाव्याप्तेराह प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेति

भावाही

२०

20

इत्यपेक्ष्य व्यापकतावच्छेदकरूपघटितनिरुक्तलक्षणमपेक्ष्यान्तर्धुतरमिति। व्याप
कतावच्छेदकरूपघटितलक्षणपेक्ष्या व्यापकरूपघटितेतल्लक्षणस्य लघुत्वादि
तिभावः। तथैव। व्यापकरूपघटितलघुलक्षणमेव। नन्वेतल्लक्षणे व्यापकताव
च्छेदकरूपविशिष्टत्वेन व्यापकरूपस्य प्रवेशेन पूर्वतल्लक्षणत्रलघुत्वं प्रत्युतगुप्त
त्वमेवेत्यत आह इदं त्विति। वस्तुकथनमिति व्यापकरूपस्य वस्तुगत्या व्यापकता
वच्छेदकरूपविशिष्टत्वादिति भावः। अनेन व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वेन। उ
क्तमेव। निरुक्तव्यापकरूपघटितमेव। हीधितिकारेण स्मृतितीत्यादिना कालिकाव्या
प्यवृत्तिकेवलान्वयि साध्यकेऽव्याप्तिरिति तत्र हे शिकाव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसंयोज
गभावादिसाध्यकोपेक्षावीजमाह। अन्योन्याभावस्येति तस्य हे शिकमव्याप्यवृत्ति
त्वमुपगच्छतां मते संयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौ स्वव्यापकसाध्येत्यादितल्लक्षण
स्य नास्त्यतत्वं मेयत्वाधिकरणवृत्त्यादौ शाखाघवच्छेदेन संयोगाभाववदन्योन्या

रा. म.
२०

भावसत्त्वादन आह देशिकमिति। संयोगाभावसाध्यकसंयोगाभावादिसाध्यकहेतुपेक्ष्य
 देशिका व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसंयोगाभावादिसाध्यकमुपेक्ष्य यद्यपिसंयोगाभा
 वादिसाध्यकगुणत्वादित्येते गतिसत्त्वेन। तदुपेक्ष्य सेवितत्साध्यकहेतुमात्रे एव गत्य
 भावासंभवेन स्मृतिविषयत्वादिसाध्यकहेतुमात्रे तत्संभवेनाणुरूपीति न्यायेन
 तदुपेक्ष्येति ध्येयं। वस्तुतस्तत्र व्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तित्वेऽन्योन्याभावघटिते एवं च सं
 योगाभावसाध्यकसर्वहेतोरेव व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन उक्तगते स्संभवात्तदुपेक्ष्या। सं
 योगवद्देहस्य कालिका व्याप्यवृत्तित्वेन व्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यक इति हीधित्य
 संगतिरित्याहिक मूधमिति प्रतिभाति अन्यत्र। कालिका व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसा
 ध्यके उद्धोषकाधीनत्वेनेति सार्वत्रिकत्वानियमादित्यस्मिन्निर्मेण न्वयः सार्वत्रि
 कत्वानियमादिति। तथा च स्मृतिविषयत्वस्य संस्कारविषयत्वस्य च केवलान्व
 यित्वं न संभवतीति परित्याग इति भावः अन्यज्ञानेतीति। अत्र अन्यज्ञानाविषय

स्याप्रामाण्यं कृतेन जन्मज्ञानविषयत्वं केवलान्वयीति ध्येयं । सर्वदेवेति तथा च तस्य
ना व्याप्यवृत्तित्वमिति तत्परित्याग इति भावः । अत्र ज्ञानपदं विषयत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्व
लाभाय विषयस्वरूपत्वे तस्य व्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तित्वासंभवादिति ध्येयं । हीधि
ते केवलान्वयिसाध्यकेषु कालिका व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेषु व्याप्यवृत्तिसा
ध्यके देशिका व्याप्यवृत्तिसाध्यके च प्रथमलक्षणे स्वव्यतिरेकिसाध्यके द्वितीयलक्ष
णस्य संभवात्तल्लक्षणेन नुसरणं । काजतिरिति । कथमव्याप्तिधारः । अव्याप्तिमे
वोपपादयति । व्याख्यायां तस्य चेति जन्मपदस्य प्रत्ययकालासंबन्धतया तत्रिष्टा
भावस्य तत्कालावच्छेदेनासंभवाद्गृह्योमाहाविति । स्वात्मका व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयि
नः । स्वव्यापकत्वासंभवाद्गृह्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वय्यंतरस्येति । प्रमेयत्वादेरित्यर्थः ।
१५६ मुपलक्ष्यं तादृशकेवलान्वय्यंतरवदन्यो व्याभावाप्रसिद्धाचेत्यपि ६४४ । त
दभावासंभवस्येति । प्रमेयत्वादेरित्यर्थः । १५६ मुपलक्ष्यं तादृशकेवलान्वय्यंतर

वदन्त्यो न्याभावाप्रसिद्धावेत्यपि दृष्टव्यं। तदभावाभावसंभवेपि गगनाभाववदन्त्यो न्याभा
 वाप्रसिद्धाव्याप्तेर्द्वारत्वादिनिध्वेयं। वक्तुमधिकरणेति पर्वतादीति शेषः। अत्राप्येति। न
 च स्वाधिकरणं यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिता न वच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदकता क
 त्वविवक्षणेनान्याव्याप्तिरिति वाच्यं। जेतरेवात्र। ननु भवन्मतेपि विशिष्टसत्तावान्नाते
 रित्यत्रातिव्याप्तिवारण्यतादृशयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिता वच्छेदकधर्मानवच्छिन्नप्रतियो
 गिता वच्छेदकता कत्वविवक्षणे साम्यमिति वाच्यं। यादृशधर्मस्पर्शत्वधिकरणवृत्तिव
 तादृशधर्मपर्याप्ता वच्छेदकता कान्यत्वस्य प्रतियोगिता विशेषणत्वेनेव गुणगदिव
 त्रिसत्ता पर्याप्ता वच्छेदकता कान्यप्रतियोगिता कविशिष्टसत्ता वद्वैदमाप्त्यातिव्याप्ति
 वारण्यता। अतएव हिमाद्रिमात्रधर्मादित्यादौ घटादिमद्भेदघटमेयत्वाद्यन्यतरवद्भे
 दयोरभेदेपि घटादिभेदेस्य तादृशधर्ममेयत्वादि पर्याप्ता वच्छेदकता कान्यघटा
 द्यवच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वसंभवात्तादृशभावाप्रसिद्धिः। गगनादिमद्भेदएवेति

भवानं-यी-

२२

२२

अन्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकानां हेतु अधिकरणकालवृत्तितयान्यभेदस्य लक्षणं घटकत्वा
संभवादिति भावः । यत्किंचिद्व्यक्तिसमवेतधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इति पाठः । य
त्किंचिद्व्यक्त्यसमवेतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति पाठेऽपि स एवार्थः । तथैव लक्षणं नि
वेशान्तरतेन तेन संबंधेनेति । अनवच्छिन्नेत्यस्यैकदेशेनावच्छेदकत्वेनावृत्तितंतीयाथोऽ
वच्छिन्नत्वं । तथा च तत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वा निरूपकप्रतियोगिताकेतिलक्ष्यं । हे
तुस्यैव व्यापिगुणः संहत्वात् जातिमान्मेयत्वादित्यत्रातिव्यापिरूपहेतुस्यैव व्यापिनि
ग्रामकसंबंधेनेति । समवायेन स्वरूपसंबंधेनेति शेषः । अप्रसिद्धिरिति । यत्तु स्वाधि
करणं यत्किंचिद्व्यक्त्यप्रतियोगिकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वोक्तौ न को
पि हेतु इति तत्र तत्स्य लक्षणं तत्त्वान्तरं । हेतुतो एव मत्पताभावगभेत्वादिरैव पाठ इत्या
शये नाह । एवमिति । एवं तथा त्वेत्यंताभावगभेत्वादिरैव पाठे तथा त्वे इत्यस्यैव व्याप्यो न्याभा
वस्याप्यवृत्तित्वे इत्यथेवोक्त्यः संयोगानधिकरणत्वस्येति । इहैवाप्यवृत्तेरधिकरण

राम

२२

ताप्यव्याप्यवृत्तिरित्याशयेन। न च प्रतियोग्यधिकरणं यद्यततद्य कित्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकभेदकूटवत्वविवक्ष्ये। न ह्येव इति वाच्यं। भेदकूटस्पृष्टत्वात्। अतएवेति
 । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्ताभावस्पर्शगुणवृत्तिप्रतियोगिकत्वाभावेऽपि
 गुणवृत्तिनानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः। घटाभा
 वस्यापीति। संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेत्यादि घटमेवत्वान्यतराभावेति
 संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेत्यादि तादृशभावाप्रसिद्धेरिति। न च तादृशयत्किं
 चिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकत्वं तादृशवृत्तितावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
 मेवेति नाप्रसिद्धिः। घटाघभावस्य तादृशवृत्तितावच्छेदकतादृशान्यतरत्वाघन
 वच्छिन्नघटत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति वाच्यं। प्रतियोगिताया अभाव
 स्वरूपत्वे अभावयोरेक्ये घटत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृशान्यतरत्वा
 घवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया प्रसिद्धिर्दुर्वा रेवेत्याशयात्। न च तथापि साध्यतावच्छे

भवा-सी०

२३

२३

एकसंबंधेनयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिवोक्तेनाप्रसिद्धिरितिवाच्यंतथासन्निवृत्त्यभावादिशा
जातिमान्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः। यत्तुमान्यैरुक्तंविशिष्टसत्तावान्नातेरित्या
दावतिव्याप्यापत्त्यातादृशयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकेतिनोक्तमितिथरपितादिक
चक्रदीर्घभिरुक्तं धूमवक्रिसामान्योभयाभावस्यधूमाभावाभिन्नतयाधूमाभावेपि
नायोगोत्पन्नकवृत्त्यप्रतियोगिकइतिधूमवान्वर्तेरित्यादावतिव्याप्यापत्त्यातादृशयत्किंचि
द्व्यक्तेष्ववृत्तिप्रतियोगिकेतिनोक्तमिति तदुभयमप्यसत्। तत्रतादृशाभावाप्रसिद्धौ
वातिव्याप्यापत्त्यातादृशयत्किंचिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेतिनोक्तमिति तदुभयमप्यसत्।
तत्रतादृशाभावाप्रसिद्धौवातिव्याप्यसंभवात्। पूर्ववद्वितीति। यत्तुइहतादृशयत्कि
ंचिद्व्यक्तिवृत्त्यप्रतियोगिकेतिपाठाभिप्रायेणैवसंगच्छतेअन्यथायथाकथंचि
त्संबंधेन गुणत्वस्वस्यंतावृत्तितयातत्प्रतियोगिकाभावसंग्रहेउक्तहोषासंगतेः न
चाप्रसिद्धिः तादृशवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवविवक्ष्यमाण इति त

राम
२३

तुल्यं। कालिकसंबंधेन गुणत्वस्य स्पष्टवृत्तित्वे यथा कथंचित् संबंधेन स्पष्टवृत्तित्वा संभवात्
 उपदर्शितरीत्योक्तविषयामप्यप्रसिद्धेर्द्वारत्वाच्च। इतरया तु। आपत्तिन ह्यरेऽतिव्या
 प्तिरप्येह एते तु। तादृशानिरूपकत्वं। स्वप्रतियोगिनिष्ठा धेयतानिरूपकत्वं। अन्यावच्छे
 दप्रतियोग्यनेधिकरणदेशावच्छेदेन व्याख्यानं। तादृशानिरूपकत्वस्याप्यप्यवृत्तित्व
 पृथगेवैतदव्याप्यभिप्रायक व्याख्यानं। तत्कल्पे तादृशानिरूपकत्वस्याप्यप्यवृत्तित्व
 कल्पे। पृथक्कुशंकानुत्थानादिति। तथा च तत्कल्पे पृथक्कुशंकानुदयेन पृथक्कुशं
 हाना संगतिरिति भावः प्रथमे। यावत्साध्यव्यापक कत्वरूपानोपाधिकत्वे। स्वस
 मानेतीति अत्रावच्छेदकत्वद्वयमयहाय तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतादृशप्रति
 योगितात्वकत्वमित्यतिलघुपित्तह्यरे संभवतीति ध्येयं। अपेक्षा बुद्धि विशेष
 विषयत्व रूपं सर्वत्वं व्यापकत्वादन्यत्सु वचनमत्र आह। आपत्तेरिति। स्वनिरूपकेति। अ

त्रयधभावत्वंस्वरूपसंबंधविशेषरूपंतस्तस्याभावरूपतयातन्निरूपकत्वंप्रतियोगिनिहे
 तु सामानाधिकरण्येस्वरूपतएवनिर्वहतिइतरथातुअभावस्येवाभावत्वस्यापिप्रति
 योगीनिरूपकःएतदीयोऽभावइतिवत्एतदीयमभावत्वमितिप्रतीतेरविशेषादित्या
 शयेनेहं।वस्तुतस्तुपरंपर्यान्निरूपिकत्वमत्राभिप्रेतंतथाचात्रस्वनिरूपकत्वंस्वाश्रय
 निरूपकत्वपर्यवसन्नमितिध्येयं।नसंभवतीतिसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रस्ये
 वचात्तनीत्यायेनहेतुसामानाधिकरण्यसामानाधिकरण्योन्याभावप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वादितिभावःअभावस्याखंडत्वादिति।तथाचहेतुसामानाधिकरण्यस्यप्रतियोगि राम
 नोभेदेयिनह्यतिरितिभावः।इत्यतोपि।एतादृशलाघवाद्यपि।एवमभिधानंसाध्यसामाना २४
 नाधिकरण्याभावघटितत्वनह्यणमिधानं।ननुयद्यन्योन्याभावघटितव्यापकत्वनि
 वेशाभिप्रायकमिहंनह्यणंतदाहीधितोव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशोऽसंगतइत्यत

आह। तादृशेति। दीधितावित्यादित्। लक्ष्मणं। तार्किकं चक्रवर्तिवस्तु साधनस्यापि साधन
 समानाधिकरणतया सर्वस्मिन् धर्ममेव निसामानाधिकरण्यग्रहं विना उभावाघटि
 तं पूर्वोक्तं लक्ष्मणं दुर्ग्रहमतो नापत्यागुर्वपि सार्धसामानाधिकरण्याभावघटितं
 लक्ष्मणमुत्सृतमिति प्राहुः अतिव्याप्तीति संबंधसामान्येन वक्तुं सामानाधिकरण्या
 भावेवतिगगनादो धूमसामानाधिकरण्याभावादिति भावः। अननुगतत्वादिति
 यत्त्वत्त्वपर्यवसायित्वादिति भावः। अत्र केचित् इहमपि लक्ष्मणं केवलान्वयिहे
 तो वाच्यत्वादिरूपहेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या। व्याप्त्यन्ताघवे
 न वृत्तित्वत्वे वा वच्छेदकत्वादिति भेदस्याव्याप्यवृत्तितापस्येपि साध्याधिकरणनि
 रूपितायाऽवच्छिन्नावृत्तिस्तद्विन्नवृत्तिकत्वं हेतुसमानाधिकरणन्योन्याभावे निवेशा
 न्योन्याभावघटितं लक्ष्मणमेव सम्पत्तिग्राहस्तत्र। एतन्मतं गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वा
 जीकारेण रोषादिति हिक्। इति श्रीमन्महादेवविरचिभवानंतीप्रकाशे व्याख्यानं

भवानंही०सी०

२५

मप्रकाशस्समाप्तः॥॥ पंडितबालमुकुंदकरसिद्धिदासीमेवास॥ पढ्योग्रंथनेयापि
कादिमरूपहोयजात॥॥ ऐश्वर्यमस्तु॥ रिपुक्षयोस्तु॥ विरायरस्तु॥ कुशलमस्तु॥

राम
२५